

Руслан Пиріг,
доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України
Ruslan Pyrih,
doctor of historical sciences, professor,
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine,
ukrrev@ukr.net

ЗУНР і Гетьманат: чи міг Павло Скоропадський допомогти галичанам?

WUPR and Hetmanate: could Pavlo Skoropadsky help the Halychany?

У статті досліджується нетривалий період взаємовідносин ЗУНР і Української гетьманської держави у листопаді–грудні 1918 р. Висвітлено звернення галицького проводу за військовою допомогою до П. Скоропадського, з'ясовано спонукальні мотиви її надання та обставини нереалізованості намірів гетьмана. Показані реакція Ради Міністрів на львівські події та заходи громадськості Наддніпрянщини з підтримки галицьких українців.

Ключові слова: *Західноукраїнська Народна Республіка, гетьманат П. Скоропадського, січові стрільці, військова допомога, антигетьманське повстання.*

The article examines the brief period of relations between the Western Ukrainian People's Republic and the Ukrainian Hetmanate State during November–December 1918. The Galician leaders request for military aid to Pavlo Skoropadsky, the motives for its granting and the circumstances of unfulfilled intentions of the Hetman are analyzed. The reaction of the Council of Ministers to events in Lviv and public actions of the Dnipro Ukraine for supporting of the Galician Ukrainians is considered.

Key words: *West Ukrainian People's Republic, Pavlo Skoropadsky, Hetmanate State, military aid, anti-Hetman Uprising.*

Історія відносин ЗУНР з гетьманатом не має ґрунтовних праць. Причина цілком зрозуміла – надто короткою була доба їх співіснування і несумісними – цілі. У мемуарах сучасників містяться окремі відомості про пошук таких контактів з боку галичан та реакцію на львівські події наддніпрянців. Спробу їх історичної реконструкції на базі цих джерел у 2008 р. зробив Р.В. Тимченко¹. Повертався він до цієї теми й у доповіді на науковій конференції до 95-ї річниці проголошення гетьманату П.Скоропадського у травні 2013 р.² Ці матеріали були включені й до монографії автора за результатами дисертаційного дослідження³ Однак надалі ця наукова проблем дослідницького розвитку не набула.

Події так званого Листопадового зриву добре відомі. В умовах загрози захоплення поляками Львова місцевий український гарнізон у ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. перебрав владу у місті. Цього ж дня в австрійській комендатурі Києва отримали повідомлення зі Львова: «Вся влада перейшла в українські руки. Галицька освободжена Україна зі своєю столицею Львовом пересилає привіт Великій Українській Державі і престольному городові Київові»⁴. До речі, телеграму прийняв черговий офіцер майор Матвій Яворський – майбутній український академік-парамарксист. Звернення до Великої України не було випадковим. Лідери ЗУНР сподівалися на її допомогу.

¹ *Тимченко Р.* ЗУНР і Українська Держава: до історії відносин // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Київ, 2008. С. 123-131.

² <https://sivertraining.org.ua/2015/05/25/utvorennya-zunr-i-getmanat-pavla-skor/>.

³ *Тимченко Р.* Відносини Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.). Київ, 2013.

⁴ *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 120.

Поляки, в руках яких залишилося залізничне сполучення, з перших днів намагалися встановити контроль над містом. Зав'язалися запеклі бої. Начальна команда прийняла рішення запросити військової допомоги у гетьмана П.Скоропадського. З цією метою до Києва відрядили члена Української Національної Ради Осипа Назарука та інженера Володимира Шухевича. За спогадами Назарука, 6 листопада вони дісталися Києва. У приймальній гетьмана зустріли командира полку січових стрільців Євгена Коновальця, який ці події датує 11 листопада, що більш ймовірно⁵.

Очевидно, П. Скоропадський попередньо був проінформований про мету приїзду посланців ЗУНР і вивчав питання надання їй військової допомоги. Вислухавши О. Назарука про ціль візиту, запитав: «Скажіть відверто, хочете панів вирізати?». Той відповів, що йдеться про будівництво української держави. Після консультацій з військовим міністром Олександром Рагозою гетьман висловив намір послати на допомогу цілий полк січових стрільців, дислокованих у Білій Церкві⁶.

Планувалося, що вони дістануться кордонів Галичини під приводом виконання наказу про очищення залізниць від засилля полонених, а далі нібито самовільно перейдуть Збруч і будуть виключені зі складу українського війська. Такі конспіративні дії були обумовлені небажанням гетьмана втягуватися у конфронтацію з поляками, яких підтримувала Антанта. Крім того, П. Скоропадський пообіцяв 10 мільйонів австрійських крон, ескадрилью літаків, два панцерника, гаубичну батарею, військове спорядження.

Чому гетьман так легко погодився відправити на допомогу новонародженій і zagrożеній ЗУНР саме січових стрільців? На перший погляд відповідь зрозуміла. Хто ж як не вони мають

⁵ Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. Б.м., 1948. С. 12.

⁶ Назарук О. Рік на Великій Україні: конспект спогадів з Української революції. Відень, 1920. С. 6.

стати на захист молоді західноукраїнської державності! Але непрості історія взаємовідносин особисто П. Скоропадського з січовиками дозволяє бачити й інші причини. На час інспірованого німцями державного перевороту 29 квітня січові стрільці несли охорону Центральної Ради. П. Скоропадський у спогадах пише, що того дня о 8-ій год. вечора до нього прийшов начальник січовиків Коновалець, якому генерал поставив ультиматум або приєднатися до нього, або він буде арештованим. Той пообіцяв порадитися з січовиками, але ті частково розбіглися, решта закрилися в казармі. Така версія гетьмана⁷.

За свідченнями Є. Коновальця, він заявив П. Скоропадському, що стрільці не можуть «через ніч переходити з табору до табору» і неприхильно оцінив сам спосіб його приходу до влади⁸. Як відомо, січовики були роззброєні німцями. Частина з них вступила до Запорозького полку П. Болбочана та інших військових підрозділів. Є. Коновалець особисто не сприймав гетьманське правління і вбачав у ньому загрозу національній державності. За порадою Д. Дорошенка і Д. Донцова 29 липня Є. Коновалець з іншими старшинами відвідав П. Скоропадського і запропонували відновити військово-формування січовиків. 23 серпня гетьман підписав наказ по армії про створення окремого загону січових стрільців⁹. Розквартирували його у Білій Церкві. На осінь налічувалося вже понад тисячу вояків. Стрільці склали присягу на вірність Українській Державі і гетьманові. Однак недовіра до політичного курсу уряду залишалася. Невдоволені вони були й досить пасивною реакцією П. Скоропадського на анулювання Віднем таємної угоди про створення на західноукраїнських землях окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини. Тому восени 1918 р. в умовах назрілої

⁷ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1918 – грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995. С. 156.

⁸ *Коновалець Є.* Причинки до історії Української революції. С. 5.

⁹ *Корольчук М.* На чолі січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010. С. 53.

поразки Четверного союзу і прогнозованої втрати гетьманатом військового захисту Центральних держав, провід УСС вирішив підтримати очолюваний В. Винниченком Український національний союз у збройній ліквідації режиму П. Скоропадського.

Не зовсім приємні рефлексії гетьмана пов'язані й з іншим формуванням УСС у складі австрійських окупаційних військ під командуванням ерц-герцога Вільгельма Габсбурга, в особі якого певні українські політичні і військові кола вбачали альтернативу П. Скоропадському. Врешті зусиллями німецьких і австрійських дипломатів військове командування перевело січовиків ерц-герцога до Чернівців¹⁰.

Відоме й негативне сприйняття П. Скоропадським політичного галичанства. У спогадах він подає розлогі і однозначні трактування термінів «галичане», «галицийское украинское направление», «галицкая ориентация», «галицкая закваска» та інші. Вони вживаються автором здебільшого не у сенсі територіальному, а насамперед для характеристики українського шовіністичного, антиросійського ідейного напрямку¹¹.

Очевидно, П. Скоропадський з донесень Державної варти і Освідомчого відділу власного штабу мав інформацію про настрої білоцерківських січовиків, як і конспіративні заходи керівництва УНС проти гетьманської влади. Не випадково він тривалий час зволікав з пропозицією Генштабу щодо переведення січовиків з Білої Церкви до столиці. На час приїзду посланців ЗУНР за допомогою, П. Скоропадський вже визначився для себе щодо зміни політичного курсу на федерування з небільшо-вицькою Росією і власної ролі у її відродженні. Не важко було спрогнозувати реакцію на фактичну відмову гетьмана від саможитності України з боку січовиків Є. Коновальця. За цих умов гетьману було вигідно позбутися такого неспокійного вій-

¹⁰ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. Вид. друге, доповнене. Київ, 2011. С. 48-54.

¹¹ Скоропадський П. Спогади. С. 123, 129, 132 та ін.

ського формування, на підтримку якого у кризовій ситуації розраховувати не доводилося.

Слід відзначити, що військове міністерство видало наказ про передислокацію січовиків, але стрілецька рада спочатку відклала його виконання, а потім майже одностайно вирішила залишитися в Україні. Сучасна література подає Є.Коновальця як автора крилатого афоризму «Шлях на Львів лежить через Київ!». Полк січовиків під його командою став ударною військовою силою Директорії у поваленні гетьманського режиму. Пізніше, спростовуючи звинувачення у «зраді» через відмову йти на Львів, Є.Коновалець та інші старшини січовиків пояснювали це високою метою рятування України від з'єднання з Московщиною. А для цього, мовляв, треба було неодмінно повалити гетьманат¹².

Відомостей про виконання чогось з обіцяного П. Скоропадським галичанам зовсім обмаль. Серед надзвичайних і таємних фінансових видатків знаходимо запис про виділення 6 млн. крб. на допомогу Західній Українській Республіці¹³. За тогочасним курсом це понад 10 млн. австрійських крон. Чи були вони переказані, куди і кому невідомо. Але певно не до Львова. Щодо можливості отримання цієї суми готівкою, то важко уявити, щоб хтось міг би за тих транспортно-безпекових умов перевезти чималу валізу з Києва до Львова. Хоч відомий галицький діяч, секретар внутрішніх справ ЗУНР Льонгин Цегельський пише, що приїхавши до Фастова, дізнався про 10 млн. австрійських крон у розпорядження Директорії. На його думку, «це була якраз та сума, яку гетьман хотів дати через Назарука галичанам»¹⁴. Відомо, що доктор Л. Цегельський був палким адептом

¹² Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. С. 13.

¹³ Гай-Нижник П. Таємні видатки Гетьманату П. Скоропадського // Київська старовина. 2000. № 4. С. 46.

¹⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 року. Нью-Йорк–Філадельфія, 1960. С. 145.

П. Скоропадського і зовсім неприхильним до О. Назарука, який не повернувся до Львова і брав діяльну участь у повалення гетьманату.

І. Дацків стверджує, що авіазагін на чолі з Петром Франком з під Одеси перелетів у до с. Красного біля Буська на Львівщині і став основою летунського полку УГА¹⁵. Навряд чи це повністю відповідає дійсності та пов'язано з обіцянками П. Скоропадського. Адже П. Франко від початку боротьби з поляками бився у Львові в якості кулеметника, а шість літаків з Одеси перелетіли в Галичину тільки у грудні. Та й наказ про створення авіаційного підрозділу Дмитро Вітовський також видав у грудні після залишення Львова.

Тепер сформулюємо відповідь на запитання: чи міг П. Скоропадський допомогти галичанам? Дійсно на прохання делегатів ЗУНР він мав намір вислати в Галичину полк січовиків. Можливо з кон'юктурних міркувань. Якби полк почав передислокацію 12 листопада, то ще встиг би на завершальні бої з оборони Львова. Як відомо, цього не сталося.

Щодо надання гаубиць, панцерників та військового спорядження, обіцяного гетьманом галичанам, то стрімкий наступ січовиків та інших республіканських військ на Київ, напівоточення столиці, перерізання сполучення у західному напрямку, фактично унеможливили їх передачу. Та й виконувати цей наказ (якщо він існував) було нікому. Адже з початком антигетьманського повстання командувачі найближчих до Львова Подільського і Волинського корпусів генерали Петро Єрошевич і Сергій Дядюша перейшли на бік Директорії¹⁶.

У міжвоєнній літературі та й пізніше дискутувалося питання: чи врятував би полк січовиків Є. Коновальця Львів від зайняття поляками. До того ж не тільки вони не прийшли на допомогу

¹⁵ *Дацків І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль, 2009. С. 352.

¹⁶ *Тинченко Я.* Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (Організація. Чисельність. Бойові дії). Київ, 2009. С. 229, 238.

галичанам, а й 2,5 – тисячне формування УСС з Чернівців. Командування полку не рвалося до Галичини, очікуючи з часу на час захоплення Буковини румунськими військами. Що невдовзі й сталося. 11 листопада вони зайняли Чернівці¹⁷. Нам видається слушною думка воєнного історика Льва Шанковського про те, що й у разі приходу згаданих січовиків Львів утримати не вдалося б, хоч оборона його була б довшою¹⁸.

Відомий український діяч і блискучий аналітик Євген Чикаленко 28 листопада занотував у щоденнику: «Тяжкі часи переживає Україна. Буковину вже зайняли румуни; незабаром, певно, й поляки захоплять Галичину. Бо їх війська багато в крулівстві, а галичанам з України ніхто не допоможе»¹⁹. І то була правда. Гетьманська держава, якби й хотіла, вже не могла, а відроджувана УНР ще не могла.

Однак це зовсім не значить, що листопадові події у Львові не знайшли відгуку в Наддніпрянській Україні? Природно, що з боку офіційного Києва публічної реакції не було все з тієї ж причини – не ускладнювати відносини з Польщею, за якою стоїть Антанта. Адже ще до листопадових подій у Львові, уряд ухвалив постанову про заснування з 20 жовтня дипломатичного представництва Української Держави в Польщі, віднісши його до посольств 2-го розряду. На його утримання уряд асигнував 31 тис. крб. Головою посольства був призначений радник МЗС Олександр Карпінський. Однак формування складу дипмісії затягнулося, розпочалося антигетьманське повстання і вона не прибула до Варшави.

Нещодавно опубліковані журнали засідань Ради Міністрів Української Держави засвідчують, що події у Галичині по-різному сприймалися членами уряду. Зокрема, вони одержали підтримку в українофільській, національно орієнтованій частини

¹⁷ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. С. 34.

¹⁸ Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історичний нарис. Львів, 1999. С. 45-46.

¹⁹ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 2. Київ, 2004. С. 178.

міністрів. Склалося так, що одночасно з львівськими подіями 1 листопада розпочав роботу другий склад уряду Ф. Лизогуба, який був поповнений п'ятьма посланцями Українського національного союзу – відомими українськими діячами Андрієм В'язловим, Олександром Лотоцьким, Максимом Славінським, Петром Стебницьким і Володимиром Леонтовичем. З врахуванням Бориса Бутенка і Всеволода Любинського «українці» склали майже половину нового кабінету міністрів. І тільки від'їзд глави МЗС Дмитра Дорошенка до Європи не дозволяв їм мати більшість. П. Скоропадський цей уряд оцінював як буржуазний, але з сильним українським забарвленням²⁰.

Першою задокументованою реакцією уряду на утворення ЗУНР була постанова: «Вислати до Галичини надзвичайну дипломатичну місію з дня 5 листопаду». На її утримання асигнувалося близько 26 тис. крб. Іншою постановою ухвалили рекомендувати дипломатичним представником до Галичини відомого українського діяча Всеволода Прокоповича²¹. Очевидно, ця ідея виникла під впливом подій у Львові при розгляді давно підготовленого проекту закону про створення за рубезем десятків консульських установ Української Держави – від Берліна до Владивостока. Цей закон був прийнятий 6 листопада. Він передбачав поряд з іншими заснування генеральних консульств у Відні і Будапешті та консульства у Львові. Постанова про відправку дипмісії до Галичини була опублікована у «Державному вістнику» лише 19 листопада.

Публічно першим з громадських організацій на львівські події відгукнувся УНС. В. Винниченко і М. Шаповал 7 листопада склали, а газета «Нова Рада» наступного дня опублікувала полум'яну відозву до громадян України з закликом допомогти рідній Галичині, записуватися до корпусу оборони краю, збирати кошти, харчі, одяг тощо. Хоч В. Винниченко рішуче висту-

²⁰ Скоропадський П. Спогади. С. 296.

²¹ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. Київ, 2015. С. 296.

пав проти походу полку Є. Коновальця на Львів. Звернення до людності Наддніпрянщини видала й Головна рада галицьких, буковинських і угорських українців. Розпочався запис до добровольчого козацького загону імені Івана Гонти.

Відгукнулися насамперед колишні галичани, які працювали в міністерствах та установах. 11 листопада на засіданні Ради Міністрів державний секретар Сергій Завадський доповів, що група службовців Державної канцелярії – галичан звернулася з заявами надати двомісячну відпустку із збереженням зарплати. Уряд визнав за можливе задовольнити дане прохання²². З відомих причин ціль відпусток у протоколах не вказувалася. З дозволу керівництва тимчасові відпустки оформляли й службовці окремих міністерств. За кілька днів загін ім. І. Гонти під командуванням колишнього члена Центральної Ради підполковника Андрія Долуда 13 листопада дістався Львова і брав участь у боях проти поляків.

На події у Львові активно відгукнувся відомий український діяч, голова Одеської військової ради полковник Іван Луценко. За його ініціативою була видана відозва до одеситів із закликом підтримати західних українців: «Злітайтеся же, орли, на поміч братам галичанам! Оборонім наше культурне, що в часи лиха зберегло і розвинуло найдорожчі скарби, культуру і свідомість національну, і тим причинилось до вашого сучасного державного і національного відродження. Доля Галичини зв'язана з нашою долею, її самостійність – опора нашої самостійності». Також повідомлялося про плани конкретних заходів: заснування Одеського та Подільського гайдамацьких загонів, відкриття поточний рахунок в одеському відділі «Українбанку», збирання пожертв речами та грошами. У середині листопада І. Луценко разом з групою одеських українців кілька днів перебував у Львові²³. Розпочався збір коштів для ЗУНР. Зокрема Людмила

²² Там само. С. 363.

²³ https://day.kyiv.ua/uk/print/79145_5/5; *Тимченко Р.* ЗУНР і Українська Держава: до історії відносин // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. С. 129.

Старицька-Черняхівська повідомляла Головну раду галицьких, буковинських і угорських українців, що співробітники міністерства освіти зібрали 655 крб. 80 коп. «на поміч братам-галичанам»²⁴.

Перспектива надання військової допомоги ЗУНР з боку Української Держави викликала занепокоєння у Варшаві. 11 листопада на засіданні Ради Міністрів розглядалася отримана від Польського регентського уряду нота, в якій пропонувалося здійснити спільні заходи по відновленню порядку в Галичині. Уряд доручив МЗС скласти ноту-відповідь з врахуванням думок, висловлених міністрами. На жаль, журнали засідань не містять матеріалів обговорення питань порядку денного. Наступного дня така нота кабінетом міністрів була схвалена²⁵. Її текст заступник міністра закордонних справ О. Палтов мав вручити представникові Польського регентського уряду. Слід наголосити, що у цей час МЗС фактично визнало легітимність «Ради регенераційної Королівства Польського», акредитувавши при уряді Української Держави Станіслава Ваньковського у ранзі надзвичайного посланника і уповноваженого міністра²⁶.

Міністри «української» групи внесли на розгляд Ради Міністрів проект постанови про виділення з Державної скарбниці значної грошової суми і направлення двох артилерійських батарей на допомогу галичанам. Міністр внутрішніх справ В. Рейнбот висловився проти, розцінюючи це як «акт ворожого виступу проти дружньої Польщі». Проект голосами міністрів – «несоціалістів» був провалений²⁷.

До питання про дипмісію до Галичини Рада Міністрів повернулася 12 листопада. Очевидно, В. Прокопович відмовився,

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 2457. Оп. 1, спр. 61, Арк. 19-19зв.

²⁵ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). С. 366.

²⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1923 рр.). Документи і матеріали. Київ, 2010. С. 284.

²⁷ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С. 105.

тому була схвалена інша кандидатура на посаду дипломатичного представника Української Держави в Галичині – відомого українського діяча Олександра Саліковського²⁸. До підписання закону про його призначення П. Скоропадським справа не дійшла. Це вже був час, коли за завданням гетьмана визначний російський правник С. Завадський працював над текстом федераційної грамоти. А уряд 14 листопада (без Ф. Лизогуба) кадетською більшістю в один голос підтримав заборону проведення Українського національного конгресу. Намір міністрів-українців податися до демісії випередив П. Скоропадський, відправивши уряд у відставку.

Наступного дня з'явилася грамота гетьмана про федерування з небільшовицькою Росією і новий, цілком проросійський уряд Сергія Гербеля. В протоколах його засідань жодних згадок про допомогу Галичині не було й не могло бути. Тепер багатомільйонні таємні видатки з Державної скарбниці призначалися Північній, Південній, Добровольчій білим арміям, Державній варті, добровольчим офіцерським дружинам. Повідомлення про події в Галичині цензурувалися. Так, глава МВС Ігор Кістяковський заборонив публікувати ноту Української Національної Ради від 26 жовтня президентові США Вудро Вільсону²⁹. Київські часописи постійно подавали повідомлення про події в Галичині. Найбільше прихильними до боротьби галичан були публікації Сергія Єфремова у «Новій Раді»³⁰.

Після падіння гетьманату і об'єднання Актом злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР в одну державу Західна область УНР отримала значну військово-технічну, продовольчу і фінансову допомогу від Наддніпрянської України. Але це вже інша тема, більш докладно висвітлена в історіографії.

²⁸ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). С. 366.

²⁹ *Сергій Єфремов*. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). Т. 2. Київ, 2014. С. 288.

³⁰ Там само. С. 245-246, 260-261 та ін.

REFERENCES

- Chykalenko Ye. (2004). Shchodennyk. Vol. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
- Datskiv I. (2009). Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917–1923 rr. Ternopil. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk P. (2000). Taiemni vydatky Hetmanatu P. Skoropadskoho. Kyivska starovyna. № 4. [in Ukrainian].
- Konovalets Ye. (1948). Prychynky do istorii Ukrainskoi revoliutsii. B.m. [in Ukrainian].
- Korolchuk M. (2010). Na choli sichovykh striltsiv. Viiskovo-politychna diialnist Yevhena Konovaltsia v 1917–1921 rr. Kyiv. [in Ukrainian].
- Lytvyn M., Naumenko K. (1995). Istoriiia ZUNR. Lviv. [in Ukrainian].
- Nazaruk O. (1920). Rik na Velykii Ukraini: konspekt spohadiv z Ukrainskoi revoliutsii. Wien. [in Ukrainian].
- Shankovskyi L. (1999). Ukrainaska Halytska Armiia. Voienno-istorychnyi narys. Lviv. [in Ukrainian].
- Skoropadskyi P. (1995). Spohady. Kinets 1918 – hruden 1918. Kyiv–Filadelfiia. [in Ukrainian].
- Tereshchenko Yu., Ostashko T. (2011). Ukrainskyi patriot z dynastii Habsburhiv. Kyiv. [in Ukrainian].
- Tsehelskyi L. (1960). Vid lehend do pravdy. Spomyny pro podii v Ukraini zviazani z Pershym Lystopadom 1918 roku. New York–Filadelfiia. [in Ukrainian].
- Tymchenko R. (2008). ZUNR i Ukrainaska Derzhava: do istorii vidnosyn. Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii. Kyiv. [in Ukrainian].
- Tymchenko R. (2013). Vidnosyny Ukrainskoi Narodnoi Respubliky i Zakhidno–Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (lystopad 1918 – kviten 1920 rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Tynchenko Ya. (2009). Ukrainski zbroini syly berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (Orhanizatsiia. Chyselnist. Boiovi dii). Kyiv. [in Ukrainian].